

АНАЛІЗ ТИПОЛОГІЙ МОВНИХ СИТУАЦІЙ У. СТЮАРТА Й Ч. ФЕРГЮСОНА В ПРАЦЯХ О. Д. ШВЕЙЦЕРА

У статті репрезентовано результати зробленого О. Д. Швейцером зіставного аналізу побудови типологій мовних ситуацій американськими вченими У. Стюартом й Ч. Фергюсоном. Висвітлено базові критерії виокремлення типологічних ознак, узагальнено лінгвоісторіографічний доробок ученого в дослідження даної проблематики. В працях О. Д. Швейцера окреслено загальні риси й різні позиції обох дослідників щодо створення концепції мовних ситуацій, схарактеризовано недоліки й переваги типологічних моделей. Проаналізовано представлену О. Д. Швейцером узагальнюючу схему Стюарта-Фергюсона, в якій об'єднано всі значущі чинники й за допомогою індексів уможливила створення універсальної формули мовної ситуації. Теоретичні положення, висунуті О. Д. Швейцером мають велике значення для поглибленого дослідження явища мовної ситуації в лінгвістиці.

Ключові слова: лінгвоісторіографія, типологія, мовна ситуація, комунікативна сфера.

В статтю представлені результати сопоставительного аналізу побудови типологій мовних ситуацій американськими ученими У. Стюартом й Ч. Фергюсоном, проведеного А. Д. Швейцером. Обозначены основные критерии типологических признаков, обобщен лингвоисториографический вклад ученого в исследование данной проблематики. В трудах А. Д. Швейцера обозначены общие черты, а также отражены разные мнения обоих ученых относительно построения типологий языковых ситуаций, отмечены преимущества и недостатки. Проанализирована представленная А. Д. Швейцером обобщающая схема Стюарта-Фергюсона, которая объединила все значимые параметры и таким образом позволила с помощью индексов создавать универсальные формулы языковых ситуаций. Теоретические положения, выдвинутые А. Д. Швейцером, имеют большое значение для исследования явления языковой ситуации в лингвистике.

Ключевые слова: лингвоисториография, типология, языковая ситуация, коммуникативная среда.

The article revealed the results of A.D. Schweizer's comparative analysis of the linguistic situation typology structure in the works of American linguists W. Stuart and Ch. Ferguson. The basic criteria of the typological features distinction have been reviewed and the scholar's contribution to the linguistic and historical survey of the delineated problem has been summarized.

The common features and the distinctive approaches of the both researchers' to the linguistic situation typology conception formation have been studied, the advantages and disadvantages of the typological models have been analyzed in A. Schweizer's works.

The specified characteristics have been studied which formed the basis for Stuart-Ferguson general scheme comprising all the relevant factors and resulting in the universal linguistic situation formula postulation. The theoretical and practical fundamentals introduced by A. Schweizer inspire further investigation of the linguistic situation phenomenon in today's linguistics.

Key words: *linguistic history, typology, linguistic situation, communicative sphere.*

Постановка проблеми. Одна з найбільш дієвих процедур наукового мислення, типологія, спирається на виявлення подібностей та відмінностей досліджуваних об'єктів, на пошук надійних способів їх ідентифікації. Типологія займається пошуками універсалій, тобто тверджень, імовірно вірних щодо всіх або більшості мовних явищ. Особливо тісно типологія пов'язана з лінгвістичними теоріями функціонального напрямку, тобто такими, які пояснюють межі спостережуваного різноманіття мов, умови та мету їх використання. Соціологічна типологія передбачає облік і зіставний аналіз низки параметрів — диференційних ознак, що визначають разом тип мовних ситуацій та уможлиблюють конструювання типологій. Лінгвістична типологія прагне не тільки відзначати й покласти факти відмінності та подібності мовних явищ, а й пояснювати їх.

Типологічну класифікацію мовних ситуацій у зарубіжній лінгвістиці започатковано У. Стюартом, Ч. Фергюсоном, Дж. Гамперцем, Дж. Фішманом, Х. Клоссом, Е. Хаугенем, Д. Хаймсом; у радянському мовознавстві — В. О. Авроріним, В. О. Виноградовим, Ю. Д. Дешерієвим, Л. Б. Нікольським, Г. В. Степановим, О. Д. Швейцером.

Мета статті — ретельний огляд робіт О. Д. Швейцера стосовно аналізу специфіки побудови типологічної класифікації мовних ситуацій, які були запроваджені американськими соціолінгвістами — початківцями розвитку теорії мовної ситуації — У. Стюартом й Ч. Фергюсоном.

Виклад основного матеріалу. Низка публікацій, присвячених вивченню проблеми мовної ситуації, належать відомому мовознавцю О. Д. Швейцеру [1; 2; 3]. Найбільш важливим внеском ученого в дослідження даної проблематики ми вважаємо ґрунтовний аналіз спадщини американських науковців середини ХХ ст. У. Стюарта й Ч. Фергюсона, які вперше здійснили спроби покласифікувати мовні ситуації й створити загальну формулу конструювання типологічних моделей. О. Д. Швейцер наголошував, що під час опису мовних ситуацій “особливого значення набуває розробка єдиної метамови” [1: 134]. Дослідник зазначив саме У. Стюарта початківцем у спробі виокремити метамову типології мовних ситуацій. У. Стюарт розрізнявав чотири атрибути мови, які впливають на соціальні настанови, що існують відповідно до них: 1) історична обумовленість, тобто зв’язок мови з національною та етнічною традицією; 2) стандартизація (наявність у мові кодифікованих норм); 3) життєздатність (наявність колективу, для якого певна мова є рідною); 4) гомогенність (лексика і структура мови зумовлені єдиним, більш раннім етапом її розвитку). На підставі цих чотирьох параметрів дослідник вивів п’ять типів мови й позначив їх індексами: стандартний — S (наявні всі чотири атрибути, але інколи четвертий може бути відсутнім); класичний — C (відсутній третій атрибут); місцевий — V (відсутній другий атрибут); креольський — K (відсутній другий та четвертий атрибути). Тип, коли перший атрибут (історична обумовленість, зв’язок з національною традицією) відсутній, не виокремлено, але вочевидь, стає зрозумілим, що ми тоді будемо мати справу з імпортованою мовою.

Другим етапом у створенні типології за У. Стюартом О. Д. Швейцер позначив виокремлення функцій мов. У. Стюарт розрізняє такі функції: офіційну (індекс o) — використання мови в політичній сфері та сфері державного управління, групову (індекс g) — застосування мови в межах тієї чи тієї етнічної або соціокультурної групи, мову широкої комунікації (індекс w) — функціонування мови в якості *lingua franca* в межах держави, освітню (індекс e) — використання певної мови (окрім офіційної) в освітньому просторі, літературну (індекс l) — застосування певної мови (окрім офіційної) у літературі й науці, релігійну (індекс r) — застосування мови в релігійних обрядах, технічну (індекс t) — функціонування мови для забезпечення доступу до науково-технічної літератури. У. Стюарт урахував також явище диглосії й увів тильду для її позначення.

О. Д. Швейцер наголосив на відсутності у типології розмежування між мовою та її різновидами, що пояснює використання У. Стюартом лише терміна *мова*. Ще одним недоліком у схемі У. Стюарта О. Д. Швейцер називав те, що лінгвіст оперував тільки двома індексами — типом і функцією. О. Д. Швейцер вважав схеми, побудовані на одній або двох ознаках, недостатніми й неповними для ґрунтовного опису мовних ситуацій. Тому дослідник наполягав на необхідності створення єдиної багатопланової шкали, яка б уможливила відображення найбільш суттєвих рис, які визначають співвідношення й ієрархію соціально-комунікативних систем і підсистем у межах певного ареалу. Саме схема Ч. Фергюсона відповідає цим вимогам [1: 136].

Ч. Фергюсон як автор двох моделей, що відображають два етапи становлення його типологічної думки, використовує в першій схемі два показники: ступінь нормованості мови та широту діапазону вживання мови.

Заслуговує на увагу розподіл усіх мов на три групи за комунікативною значущістю: 1) основні (L maj); 2) другорядні (L min) й 3) спеціальні (L spec). До першої групи належать мови, які задовольняють хоча б одну із таких умов: а) вони є рідними не менш ніж для чверті населення певної країни; б) ними спілкується не менше ніж мільйон осіб; в) ними послуговуються не менш ніж половина випускників середніх шкіл; г) вони є державними. До другої групи належать мови відповідно: а) ними спілкуються від 5 до 25 % населення країни; б) ними володіють від ста тисяч до мільйона осіб, в) менше половини випускників середньої школи; г) вони не є державними. До третьої групи належать мови з обмеженою сферою застосування, наприклад, чужі мови, що використовують тільки в релігійних обрядах, в художній літературі тощо.

Використання таких індексів дало змогу Ч. Фергюсону репрезентувати мовну ситуацію в країні за допомогою формули. Наприклад, мовна ситуація в Іспанії має такий вигляд:

$$5 L = 2 L \text{ maj} + 1 L \text{ min} + 2 L \text{ spec}.$$

Згідно цієї формули існує дві “основні” мови — іспанська державна мова й каталонська, якою послуговується 5 млн осіб, одна “другорядна” мова — баскська, яка є рідною для 800 тис. і дві “спеціальні” мови — латинська (мова католицької церкви) і французька (яку вивчають у середній школі). Сам автор уважав за необхідне до-

повнити формулу інформацією щодо типів і функцій, запозичену із схеми У. Стюарта. Отже, розгорнута об'єднана формула (так звана “формула соціолінгвістичного профілю країн”) має такий вигляд:

$$5 L = 2 L \text{ maj} (So, Sg) + 1 L \text{ min} (Vg) + 2 L \text{ spec} (Cr, Sc).$$

Ця формула читається наступним чином: мовна ситуація в країні характеризується функціонуванням п'ятох мов, з яких дві “основні” (maj) — одна стандартна, яка виконує офіційну функцію (So), і одна стандартна в груповій функції (Sg), одна “другорядна” (min) — місцева мова в груповій функції (Vg) та дві “спеціальні” — мова релігійних обрядів (Cr) і мова, яка вивчається у школі як іноземна (Sc).

Отже, розроблену типологічну концепцію О. Д. Швейцер запропонував номінувати схемою Стюарта — Фергюсона. На думку вченого, така схема уможливує опис різних ситуацій і дозволяє “лаконічно проаналізувати мовну ситуацію за допомогою низки літерних та цифрових індексів” [2: 79].

Оцінюючи основні положення і принципи побудови типологічних класифікацій У. Стюартом і Ч. Фергюсоном, О. Д. Швейцер виявив певні недоліки, а саме:

1) розподіл мов на “основні”, “другорядні” і “спеціальні” ґрунтується на вільному поєднанні кількісних та якісних критеріїв. Як зазначав дослідник, “до однієї категорії — “основна” — належать такі різні за значущістю соціальних функцій мови, як, скажімо, іспанська й каталонська в Іспанії й ірландська в Ірландській республіці. Незрозумілим для О. Д. Швейцера виявився параметр, за яким функція “державної мови” співвіднесена за своєю соціальною значущістю до кількості її носіїв” [1: 138];

2) чинник “офіційності” мови є домінантним, а чинник реального стану мови в суспільстві ігнорується зовсім: наведена схема мовної ситуації в Іспанії репрезентує дві мови, які вважають “основними”, але ця схема не визначає домінантну роль іспанської у всіх сферах життя;

3) автори схеми не урахували соціальну ієрархію мовних систем, а обмежилися функціональною (“місцева мова”, мова широкого використання тощо).

О. Д. Швейцер запропонував доповнити понятійний апарат соціолінгвістичної типології такими категоріями, як *національний варіант мови* та *варіант літературної мови*. Проаналізувавши обидві

типології мовних ситуацій У. Стюарта та Ч. Фергюсона, О. Д. Швейцер окреслив такі основні параметри, як: соціальний статус мови, соціально-комунікативна роль мовних систем, наявність письмової форми мовних систем. Окремо вчений пропонує аналізувати комплекс функціонально-стилістичних характеристик, складовими якого є сукупність функціональних стилів певної мови чи її діалектів. Не менш важливим параметром учений вважав нормованість мови, тобто рівень створення її норм, а також тенденцію розвитку, яка характеризує співвідношення мов, варіантів та діалектів у динаміці [1: 143].

О. Д. Швейцер вважав за необхідне під час аналізу мовної ситуації спиратись на лінгвістичні, культурно-історичні, демографічні, економічні, географічні, соціально-історичні, політичні чинники. На думку вченого, схема Стюарта — Фергюсона не охоплює різноманіття детермінантів мовної ситуації та їх взаємодію. Дослідник дійшов висновку про необхідність створення такої шкали чітко з'ясованих ознак, які б не тільки уможливили аналіз конкретної мовної ситуації, а й дозволили отримати зіставні дані огляду декількох ситуацій [1: 145].

Висновки. Докладний аналіз робіт американських лінгвістів дозволив О. Д. Швейцеру дійти висновку, що посилення вчених на актуальні проблеми соціолінгвістики свідчить про спроби подолати кризу, яка виникла в дескриптивній лінгвістиці в 40–50-х рр. ХХ ст. В роботах соціолінгвістів О. Д. Швейцер знайшов глибокі міркування щодо проблеми соціальної стратифікації мови. Але й тут простежив наслідки дискриптивізму, що “значно звужує межі досліджень і впливає на інтерпретацію матеріалу” [2: 80]. Аналізуючи лінгвістичну спадщину американських учених, дослідник помітив вплив на роботи американських учених неопозитивістських напрямків соціології та соціальної психології.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Швейцер А. Д. Современная социолингвистика. Теория, проблемы, методы / Александр Давидович Швейцер. — М. : Наука, 1976. — 176 с.
2. Швейцер А. Д. Вопросы социологии языка в современной американской лингвистике / Александр Давидович Швейцер. — Л. : Наука, 1971. — 105 с.
3. Швейцер А. Д. Введение в социолингвистику: для ин-тов и фак. иностр. яз. [Учеб. пособие для пед. ин-тов по спец. № 2103 “Иностр. яз.”] / Александр Давидович Швейцер, Леонид Борисович Никольский. — М. : Высш. школа, 1978. — 216 с.